

Retskrivningsordbøger gennem historien

– følg retskrivningens udvikling ord for ord på <http://rohist.dsn.dk>

Philip Diderichsen, Anna Sofie Hartling, Anne Kjærgaard og Anna Kristiansen
Dansk Sprognævn

Hvornår kunne man begynde at skrive *gletsjer* i stedet for *gletscher*, kan man stadig skrive *remulade* nu hvor *majonæse* ikke længere er tilladt, og kan det virkelig passe at stavemåden *the* (for den varme drik) er ukorrekt?

Tidligere krævede den slags spørgsmål ofte opslag i adskillige gamle retskrivningsordbøger. Nu kan man let finde svarene på siden *Retskrivningsordbøger gennem historien* (RO^{hist}) på <http://rohist.dsn.dk>. Her kan man se at det var i 1986 det officielt blev tilladt at skrive *gletsjer* som alternativ til *gletscher*. *Gletscher* forsvandt fra den officielle danske retskrivning i 2001. Staveformen *remulade*, der blev indført i 1986, er stadig tilladt – og det samme er *remoulade*. Stavemåden *the* har ikke været tilladt i nogen af Sprognævnets retskrivningsordbøger (den første udkom i 1955), eller i nogen anden officiel dansk retskrivningsordbog (den første udkom i 1872). Det kan man læse mere om i Ravnholt (2012).

Udover at se hvordan retskrivningen har ændret sig for nogle ord, kan man på RO^{hist} også se hvordan retskrivningen for langt de fleste ord ikke har ændret sig overhovedet – når man altså ser bort fra det store for bogstav i substantiver og indførelsen af *å* i stedet for *aa*. Prøv selv at søge på de første 5-10 tilfældige ord der falder dig ind!

RO 1946	RO 1955	RO 1986	RO 1996	RO 2001	RO 2012
	juleaften	juleaften	juleaften	juleaften	juleafslutning
			juleassistance	juleassistance	juleaften
					juleassistance
					julebryg
	julebuk	julebuk	julebuk	julebuk	julebuk
	juledag	juledag	juledag	juledag	juledag
	juleevangelium	juleevangelium	juleevangelium	juleevangelium	juleevangelie/ juleevangelium/ juleevangelium/ juleevangelie
	juleferie				juleferie

Figur 1: Eksempel på søgning på RO^{hist}. Søgeresultat for substantiver der begynder på 'jule-'. (Begræns til ordklassen "sb." under "Indstillinger", og søg på jule*. Se også boksen Søg med jokertegn).

1. Formål

Det ene formål med RO^{hist} er at gøre det muligt at se hvordan retskrivningen af enkelte ord har set ud de sidste cirka 240 år, fra Ove Mallings historiebog *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, der udkom i 1777 og fungerede som en slags officiel retskrivning for latinskolen, frem til i dag. Det andet formål med siden er at forklare brugerne hvorfor retskrivningen af enkeltord har ændret sig gennem tiden. Hvilke principielle overvejelser var fx på spil da *charmeur* i Retskrivningsordbogen fra 1955 blev til *charmør* fra 1986 og frem, eller da *bagest* fra 1986 fik dobbeltformen *bagerst*?

2. Indhold

Indtil videre kan man fra sidens søgefelt søge i alle de ordbøger som Sprognævnet selv har udgivet, dvs. de fem retskrivningsordbøger der er udkommet fra 1955 til 2012. I disse ordbøger kan man lave avancerede søgninger, hvor man fx begrænser sin søgning til bestemte ordklasser eller bestemte retskrivningsordbøger. Desuden ligger der fem ældre ordbøger, udkommet fra 1872 til 1946, i faksimile. Det vil sige at alle siderne er affotograferet, og at man kan bladre i dem og slå op i dem som i en almindelig ordbog – men altså ikke søge i dem fra sidens søgefelt. Det gælder i øvrigt også ordbøgerne fra 1955 til 2012 at de ligger i deres fulde længde som faksimile på hjemmesiden, og man kan få adgang til faksimileudgaverne af ordbøgerne ved at klikke på en given ordbog på forsiden.

De fem ældste ordbøger på RO^{hist} er udvalgt fordi de er de mest skelsættende blandt ordbøgerne i perioden fra 1872 til 1946. Disse

ordbøger er udvalgt i samarbejde med professor emeritus Henrik Galberg Jacobsen, der er ekspert i retskrivningshistorie. Der kan imidlertid godt være sket noget med stavningen af enkeltord i andre ordbøger end dem der findes på siden. Søger man fx på *kastanje* på hjemmesiden, støder man først på ordet i *Dansk Retskrivningsordbog* fra 1892, selvom *Kastanje* allerede var med i 2. udgave af *Dansk Haandordbog* fra 1880. At en staveform eller et ord står i en af de fem udvalgte ordbøger fra 1872 til 1946, betyder altså ikke nødvendigvis at det er her staveformen eller ordet første gang optræder i en dansk retskrivningsordbog. Ordet eller staveformen kan være kommet ind i en tidligere ordbog(sudgave) som ikke er med på siden. Det kan også være at en staveform er blevet foreskrevet i en bekendtgørelse om retskrivning før den blev indført i en retskrivningsordbog. I den slags tilfælde kan en staveform altså også have optrådt i den officielle retskrivning før den fandt vej til en retskrivningsordbog.

Retskrivningsordbøger der er tilgængelige fra RO^{hist}

Alle ordbøgerne er tilgængelige som faksimile. Desuden er de fem nyeste ordbøger søgbare fra sidens søgefelt.

- *Dansk Haandordbog* fra 1872
- *Dansk Retskrivningsordbog* fra 1892
- *Retskrivningsordbog* fra 1918
- *Dansk Retskrivningsordbog* fra 1923
- *Dansk Retskrivningsordbog* fra 1946
- *Retskrivningsordbog* fra 1955
- *Retskrivningsordbogen* fra 1986
- *Retskrivningsordbogen* fra 1996
- *Retskrivningsordbogen* fra 2001
- *Retskrivningsordbogen* fra 2012

Hvad angår spørgsmålet om hvorfor retskrivningen har ændret sig, har vi fået lov at lægge Henrik Galberg Jacobsens doktordisputats *Ret og Skrift* på RO^{hist} i pdf-format. *Ret og Skrift* handler om dansk retskrivningshistorie, og vi kunne ikke ønske os en mere omfattende fremstilling. Endnu forestår der dog et stort arbejde med at indarbejde indholdet på siden så brugeren kan blive præsenteret for centrale pointer uden at skulle orientere sig i hele disputatsen.

3. Målgrupper – og hvordan vi har forsøgt at tilgode dem

Siden henvender sig til to målgrupper. For det første professionelle brugere, altså fx forskere og studerende der arbejder med fx retskrivning eller ordbøger. For det andet almindeligt sproginteresserede, dvs. folk der ikke har specialistviden om hverken ordbøger eller dansk retskrivning, og som fx gerne vil vide hvordan et bestemt ord er blevet stavet på forskellige tidspunkter.

Vi har løbende måttet afveje hvordan siden kan tilgode de to målgrupper. Af hensyn til de professionelle brugere kunne man fristes til at gengive så mange oplysninger fra ordbøgerne som muligt på selve siden – for på den måde med det samme at give dem alle de oplysninger de måtte være interesserede i. Fx kunne de professionelle brugere sikkert have fin gavn af at se de lodrette streger der bruges i opslagsordene i bl.a. retskrivningsordbøgerne fra 1955 og 2012: I RO 1955 kan man fx finde opslagsordet *hø|nisse* der angiver at ordet er en sammensætning af *hø* og *nisse*, og at man kan se hvordan ordet skal bøjes hvis man slår op under sidsteleddet, altså *nisse*. I RO 2012 er der også indsat lodrette streger i opslagsordene, men her angiver de hvordan ordene kan deles, der står altså *hø|nis|se*. Udover at kunne forstyrre læsningen giver de lodrette streger dermed forskellige oplysninger om opslagsordet og viser således hvordan man har anvendt forskellige redigeringspraksisser i de to ordbøger. Vi har valgt at udelade de lodrette streger i de ord der vises i søgeresultatet, og det har vi gjort for at give de almindeligt sproginteresserede brugere et umiddelbart overskueligt indblik i hvordan man har stavet ord fra 1955 til 2012. Oplysninger om fx lodrette streger er man derfor henvist til at finde i faksimilerne af ordbøgerne på siden.

4. Eksempler på søgninger på RO^{hist}

Som allerede nævnt har langt de fleste ordbogsopslag *ikke* ændret stavemåde siden 1955, og almindelige brugere kan derfor have svært ved selv at komme på interessante søgeeksempler. På forsiden af RO^{hist} finder man derfor en række forslag til søgninger som forhåbentlig kan inspirere brugeren. Vi vil i det følgende give flere forslag til hvordan man kan søge.

Søg med jokertegn

En god metode til at få et overblik over hjemmesiden er at lave søgninger med jokertegn. De to jokertegn man kan bruge i søgninger, er hhv. * og ?, hvor * står for ingen, et eller flere vilkårlige tegn, og ? bruges for ét vilkårligt tegn. En søgning på **kvinde** giver således resultater for alle ord i de fem ordbøger hvor *kvinde* indgår, mens søgningen ???*mand* kun giver resultater for ord på syv bogstaver der ender på *-mand*.

De fleste brugere vil nok være interesserede i staveændringer, og det er derfor muligt at lave avancerede søgninger i databasen (tryk på "Indstillinger" i søgefeltet) så man kun får resultater med ord der har ændret sig.¹ På den måde kan man hurtigt få et overblik over retskrivningsændringer mellem to eller flere retskrivningsordbøger.

Figur 2: Sådan søger man på verber mellem a og m der har ændret sig fra 2001-2012: Klik på "Indstillinger" i søgefeltet. Vælg "Ord der har ændret sig" under "Flere søgemuligheder", klik på "vb.", udfyld "Søg mellem" med a og m, vælg "RO 2001" og "RO 2012" ud for "Find ord der har ændret sig mellem" – og søg på * for at se alle ord der matcher.

I RO 2012 fik en række ord med endelsen *-ium* en dobbeltform med endelsen *-ie*. Det drejer sig om ordpar som *gymnasium/gymnasie*, *territorium/territoire*, *remedium/remedie*, *kollokvium/kollokvie*. Man kan søge samtlige *-ie/-ium*-ordpar frem på RO^{hist} ved at skrive **/*ium* i søgefeltet. Man vil så kunne se at valgfriheden for flere ord går meget længere tilbage end 2012: I RO 2001 blev der indført valgfrihed mellem *stadium* og *stadie* og mellem *podium* og *podie*, og andre *-ie-*

¹ Søgeresultatet vil også vise ord der har fået en ny homograf, dvs. nye ord der har sammenfald i ordklasse og stavemåde med et allerede eksisterende ord.

former blev indført allerede i RO 1986, fx *geranie* (til *geranium*), *kaprifolie* (til *kaprifolium*), *kranie* (til *kranium*), *spatie* (til *spatium*) og *medie* (til *medium*). Der findes endda eksempler på ord der har været dobbeltformer fra og med RO 1955, fx *nasturtium/nasturtie* og *ovarium/ovarie*. Hvad mange ikke ved, er at blomsten *nerie* fra 1955 til 2001 havde den sjældent brugte dobbeltform *nerium*, og *inventar* havde dobbeltformen *inventarium* i RO 1986 og 1996. Også *pessar* har haft en *-ium*-alternativform i RO 1955: *pessarrium*. Formerne *inventarie* og *pessarie* vandt dog aldrig indpas i sprogbrugen, og har derfor heller aldrig optrådt i retskrivningsordbogen. Man kan læse mere om *-ie*-formernes retskrivningshistorie i fx Schack (2009), Jacobsen (2010, især s. 51 og 1107) og på <http://www.dsn.dk/retskrivning/skiftende-stavning/ie-eller-ium>.

Udover at se hvordan ord har ændret staveform, kan RO^{hist} også bruges til at se hvilke ord der er kommet ind eller gået ud af en ordbog.

Ved at trykke på ”Indstillinger” i søgefeltet kan man fx søge i ord der er kommet ind i RO 2012. Her får man en lang og måske lidt uoverskuelig liste, men man kan fx afgrænse søgningen til substantiver på syv bogstaver, se figur 3. Man får da en liste med 276 nyere ord, fx *hipster* (en person eller en trusse) og *baklava* (mellemøstligt, sødt bagværk).

FORSIDE | OM ORDBØGERNE | LITTERATUR | OM ROHIST | KONTAKT

Dansk Sprognævn RETSKRIVNINGSORDBØGER GENNEM HISTORIEN

??????? Indstillinger Nulstil SØG

Vælg den eller de ordbøger du vil søge i: ☒ DHO 1872 ☒ SRO 1892 ☒ SRO 1918 ☒ DRO 1923 ☒ DRO 1946 ☒ RO 1955 ☒ RO 1986 ☒ RO 1996 ☒ RO 2001 ☒ RO 2012

Ordklasser: ☒ alle ☐ sb. ☐ vb. ☐ adj. ☐ øvrige Søg mellem: a-z og aa-åå

Flere søgemuligheder: Tip: Prøv jokertegnene * (nul eller flere viskårlige tegn) og ? (ét viskårligt tegn).

Hvilke ord kommer ind år ... Find ord der er kommet ind i den valgte ordbog: RO 2012

Figur 3: Sådan søger man på substantiver på 7 bogstaver som er kommet ind i RO 2012: Klik på ”Indstillinger” i søgefeltet. Vælg ”Hvilke ord kommer ind år ...” under ”Flere søgemuligheder”, klik på ”sb.”, vælg ”RO 2012” under ”Find ord der er kommet ind i den valgte ordbog” og søg på ??????.

Betydningsangivelser i retskrivningsordbøger

Retskrivningsordbogen har som hovedregel ikke betydningsangivelser, men hvis man ønsker at vide hvad et bestemt ord betyder, kan man i de fleste tilfælde slå op på sproget.dk. Her søger man samtidigt i bl.a. Den Danske Ordbog (DDO), hvor de fleste nutidige ord er forklaret, og Ordbog over det Danske Sprog (ODS), hvor mange ældre ord er forklaret.

En anden søgemulighed er at søge på ord der kun findes i RO 1955 og RO 2012 (vælg ”Unikke ord” i drop down-menuen under ”Indstillinger”, og afkryds de to ordbøger). Så kan man se de godt 100 ord der er gået ud af RO 1955 og kommet ind igen i RO 2012 (se boksen nedenfor).

Ord der kun er med i RO 1955 og RO 2012:

afdansningsbal, afløbsrør, agurkesalat, ale, besættelsesmagt, bygningshåndværk, daghjem, descendens, destruktionsanstalt, dømmesyge, emancipere, formandsvalg, forvikle, fremfor, hammerslag, hapse, henad, henimod, henved, hjule, hårrøsvirkning, indbygning, jordbruger, juleferie, kantianisme, kantiansk, kastanjetræ, konsularagent, kosmetiker, krebseklo, kriminaldommer, købmandshandel, lagerarbejder, landdistrikt, landingsplads, landmåler, landmåling, landsholdsspiller, ledningsnet, legatstifter, levebrødspolitikker, listeforbund, litermål, livsstraf, lovsyng, luftkaptajn, lungehinde, lykkejæger, læbelyd, lægehjælp, læredreng, læselyst, lårhals, madglad, madkurv, madpapir, madro, maskinhus, massefabrikation, mellemstil, mellemstor, meningsforstyrrende, meneskeabe, menneskekender, midnatssol, mindeord, minderig, minedrift, mæsk, mørkekammer, navnetræk, neddyse, nedrakke, nivellering, næringsmiddel, omgangssyge, opholdssted, ostekiks, platfodet, protektrice, samlingssted, situationsplan, skattebillet, skolebrug, skriveredskab, skvatmikkel, slipsenål, sommersolhverv, spin, spinner, terperi, tilretning, tilrette, tokrone, tuder, tviste, udsmide, umandig, vareprøve, vers(e)lære, vækkelsesprædikant, værktøjskasse, ydermur, ytringsfrihed.

Som man kan se, drejer det sig langt overvejende om sammensætninger. Netop ved sammensætninger har der været meget forskellige praksisser i de forskellige retskrivningsordbøger, hvor nogle redaktioner af pladshensyn har ment at man selv kunne danne sammensætninger når bare sammensætningsdelene stod i ordbogen.

Derfor skal man ikke nødvendigvis tage manglende sammensætninger som udtryk for at ordene ikke har været en del af det almene ordforråd på det pågældende tidspunkt.

Blandt de ikke-sammensatte ord vil *ale* og *mæsk* nok vække gensynsglæde blandt ølentusiaster – for nogle år siden var der en stolt opblomstring af bryggerier i mange størrelser (ordet *mikrobryggeri* er også med i RO for første gang i 2012). *Ale* er et af de få ord der forsvandt i 1986 helt uden at efterlade nogen beslægtet repræsentant. *Mæsk* (som betegner den maltgrød man bruger til at brygge øl af) forsvandt efter RO 1955, men RO 1986 har til gengæld *mæske* med eksemplet *mæske sig*. Forbindelsen mellem de to er dog næppe soleklar for alle.

Er man interesseret i gamle ord, kan man prøve at søge på ord der kun findes i RO 1955 (tryk på ”Indstillinger” i søgefeltet, vælg ”Unikke ord” for RO 1955, og skriv * i søgefeltet). Denne søgning resulterer i en liste med knap 7000 ord, heriblandt gamle ord som *finkeljokum* (en slags brændevin), *skørtevej* (bruges om at opnå noget med kvinders hjælp, fx ”han gik skørtevejen”) og *rosiflengius* (’person der roser (for) meget’). Man kan også afgrænse søgningen til fx adjektiver med endelser som *-lysten* (**lysten*), *-vorn* (**vorn*) og *-færdig* (**færdig*), og man vil så finde resultater som *kysselysten* og *frittelysten*, *fjasevorn* og *smølevorn* samt *tiggefærdig* og *skidenfærdig* (sidstnævnte betyder ’beskidt’).

Vi håber at denne lille søgeintroduktion har givet læseren lyst til at gå på opdagelse i de mange ord på RO^{hist}.

5. Historien om retskrivningen i fremtiden

RO^{hist}-projektets første fase – med etablering af database og hjemmeside og indlæsning af de første fem ordbøger – er nu afsluttet. Men vi vil løbende rette de fejl vi efterhånden bliver opmærksomme på. Man er således meget velkommen til at sende os en mail via kontaktsiden hvis man opdager en fejl.

Vi håber i en senere fase at få mulighed for også at indlæse de fem retskrivningsordbøger fra 1872 til 1946 samt Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777. Men det er et krævende arbejde: De ældre ordbøger er skrevet mindre systematisk og mere indforstået end Sprognævnets nyere ordbøger,

og et væld af problemer skal løses med håndkraft. Desuden er *Store og gode Handlinger...* slet ikke struktureret som en ordbog, men er derimod et prosaværk, og det er stadig uafklaret hvordan vi vil gengive bogen på siden.

Derudover bør centrale pointer fra Galberg Jacobsens *Ret og Skrift* (2010) formidles i en brugervenlig form så vi kan give brugerne en forståelse for hvorfor retskrivningen har ændret sig gennem tiden. Fx kunne man forestille sig at brugeren ved opslag på *charmør* bliver gjort opmærksom på at staveformen med *eu* blev erstattet med *ø* som led i det såkaldte fordanskningsprincip, altså det at man fordansker stavemåden af låne- og fremmedord fra bl.a. fransk hvis de er ”fuldt optaget i dansk” (Jervelund 2007:15). Eller man kan ved opslag på *bagest/bagerst* se at *bagerst* i 1986 blev indført som dobbeltform til *bagest* med henvisning til det såkaldte sprogbrugsprincip (ibid.:14), altså fordi formen var almindelig i skriftsproget og i fuld overensstemmelse med de regler der i øvrigt gælder for dansk retskrivning (og i øvrigt var mindst 300 år gammel, som man kan læse mere om i Hansen (1993:36-38)).

Hvis det lykkes at følge retskrivningen helt tilbage til 1777 på RO^{hist}, vil det også blive muligt at udvikle søgemaskiner der kan søge i den digitaliserede ældre litteratur og andre ældre tekster ved at bruge den nutidige retskrivning. Et godt eksempel er ordet *miljø* som stavemæssigt adskiller sig meget fra den oprindelige franske stavemåde *milieu*. Den danske stavemåde blev først indført i 1955, og man vil ikke kunne finde ordet i ret mange bøger fra før denne tid medmindre man kender den gamle stavemåde. Når RO^{hist} engang er fuldt færdigudviklet, vil den således gøre det lettere for os at genkende de gamle ords stavemåder og dermed øge vores mulighed for at følge ikke bare retskrivningen, men også litteraturen gennem historien.

RO^{hist} er en videreudvikling af et tilsvarende svensk system: SAOLhist (<http://spraakdata.gu.se/saolhist/>), som er udviklet ved Lexikaliska Institutet, Göteborgs Universitet. Lexikaliska Institutet har beredvilligt stillet mandskab, serverkapacitet og programmel til rådighed. Arbejdet med RO^{hist} blev finansieret af en bevilling fra Kulturministeriet samt Sprognævnets egne midler.

Litteratur:

Hansen, Erik (1993) *Rigtigt dansk*. 2. udgave. København: Hans Reitzels Forlag.

Jacobsen, Henrik Galberg (2010) *Ret og skrift. Officiel dansk retskrivning 1739-2005*. Dansk Sprognævns skrifter 42. Odense: Syddansk Universitetsforlag. Tilgængelig på <http://rohist.dsn.dk/RetogSkriftBind1_samlet.pdf> (bind 1)> og på <http://rohist.dsn.dk/RetogSkriftBind2_samlet.pdf> (bind 2).

Jervelund, Anita Ågerup (2007) *Sådan staver vi – om ortografi og stavefejl*. København/Frederiksberg: Dansklærerforeningens Forlag og Dansk Sprognævn. Tilgængelig på <<http://www.dsn.dk/sprogviden/udgivelser/Saadan.staver.vi.pdf>>.

Ravnholt, Ole (2012) *Sej(g)livede stavefejl*. Klumme i Jyllands-Posten, bragt d. 28. april 2012. Tilgængelig på <<http://sproget.dk/raad-og-regler/artikler-mv/sproget-jyllands-postens-sprogklumme/sej-g-livede-stavefejl>>.

Schack, Jørgen (2009) Skal vi have former af typen *gymnasie* i Retsskrivningsordbogen? *Nyt fra Sprognævnet* 2009/4: 20-23. Tilgængelig på <<http://www.dsn.dk/nyt/nyt-fra-sproгнаevnet/2009/nfs-2009-4>>.

Denne artikel er ikke fagfællebedømt, da den tidligere er blevet trykt i *Nyt fra Sprognævnet*, 2014/4.